

Ярослава Верменич

**НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ
ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНСТРУКТ:
ПОГЛЯД ІЗ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ
НА ПРОБЛЕМИ ХХ**

У статті розглянуто специфіку дискурсивних підходів дослідження національної ідентичності в умовах взаємовиключних мотивацій, конкуренції модернізму з архаїкою на тлі столітньої відстані 1914–2014 рр. Акцент зроблено на феномені відроджувальної імперської ідеологемі Російської Федерації, драмі «взаємонерозуміння», анексії Криму і кривавому протистоянні на Донбасі. Наголошується на провідній ролі регіоналістики в осмисленні сучасних центр-периферійних відносин.

Ключові слова: національна ідентичність, національна свідомість, український національний рух, «гібридна війна».

Унікальним випадком збігу дат стали зафіксовані геополітичними зрушеннями і реальними загрозами дестабілізації світоустрою у ХХ і ХХІ століттях. 1914 рік почався цивілізаційним обвалом і катастрофою трьох імперій. 2014 р. ознаменувався початком кризи постмодерної «гібридної війни», соціального реваншу з боку країни-агресора РФ, який зафіксував ознаки зруйнованої світової системи і дестабілізації кордонів України. «Неконвенційна» війна виснажує, поляризує і деморалізує обидві сторони, породжує або поглиблює сум'яття і хаос.

Як свідчить соціолог, директор Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва І.Бекешкіна, будь-яка країна не являє собою монолітного утворення, вона включає різноманітні відмінності у складі населення, культурних особливостях, віруваннях, громадській думці – з різноманітних питань. Відмінності бувають неоднакової інтенсивності та напруги, зазвичай вони враховуються в політиці демократичної держави і не становлять загрози державній цілісності. Україна на час проголошення аж ніяк не була монолітним цілим. Перші роки існування незалежності України ознаменувалися жорсткою фінансово-економічною кризою. У тих регіонах, де вирішальну роль у виборі незалежного шляху країни відігравали матеріальні сподівання, настало розчарування у своєму виборі та бажання повернутися у колишній Союз. Після 2004 р. політичне поле України виявилось поділене приблизно навпіл: між політичними силами, які спиралися переважно на електорат україномовний, що віддає перевагу євро-

пейській інтеграції України, та тими політичними силами, чий електорат здебільшого був російськомовний та віддавав перевагу інтеграції з Росією та країнами СНД. У відомій концепції американського соціолога Самуеля Гантінгтона Україну наведено як класичний приклад країни, розколотої цивілізаційним конфліктом¹. Складне взаємопереплетення процесів інтернаціоналізації, маргіналізації й традиційного консерватизму створило передумови для найглибшої у вітчизняній історії ідентифікаційної кризи, яка потягнула за собою системну кризу влад і всіх суспільних інститутів. За таких умов архаїка, зовні ховаючись у тіні модернізаційних заходів, здатна мімікрувати й реанімуватися у найнесподіваніших модифікаціях.

Інтроверсійна специфіка формування української національно-громадянської ідентичності не вкладається у схеми, апробовані на десятках європейських (і не лише європейських) держав. Питання «хто такі українці і чого вони хочуть?», поставлене М.Грушевським на початку ХХ ст., бентежить уми й досі, час від часу зринаючи не лише в історичній публіцистиці, але й у статтях провідних науковців. І понині лишається актуальним завдання «українізації самих українців», ускладнене, за Г.Касьяновим, «імітаторським характером і декларативністю багатьох дій влади, спрямованих на формування громадянської нації»². Неузгодження понять «народ» і «нація» у тексті Конституції України хвилюють вітчизняну еліту значно меншою мірою, ніж проблеми поділу влад і ресурсів. Але саме у таких «нестиковках» закладено вибуховий механізм уповільненої дії під усю конструкцію держави, яка, за визначенням польського соціолога Д.Вояковського, не виробила чітких критеріїв розрізнення того, «в якому моменті, апелюючи до українськості, ми апелюємо до культурного народу, політичного народу чи до громадянського суспільства»³.

Не очікуваний майже ніким розпад СРСР – одного з останніх на планеті потужних утворень імперського типу – активізував пошук наукових відповідей на проблему дихотомії централізму/децентралізації і впливу суспільно-політичної думки на процеси «десуверенізації» й «постсуверенізації». З'ясування меж практичного впливу ідей на реальні суспільні процеси повсюдно розглядається як вдячне поле наукових пошуків. В окремий міждисциплінарний науковий напрям оформилася інтелектуальна історія – як простір осмислення діапазону

¹ *Бекешкіна І.* Вирішальний 2014-й: роз'єднав чи з'єднав Україну // Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір / Наук. ред. О.Гарань. – К., 2017. – С. 10-13.

² *Касьянов Г.В.* «Хто такі українці і чого вони хочуть»: проблема формування нації // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки). – К., 2012. – С. 11.

³ *Вояковський Д.* Ментальні кордони в Європі без кордонів. – 2-ге вид. – К., 2015. – С. 277-290.

ідейних впливів на суспільний розвиток з виходом на наукове проектування й прогнозне моделювання. Симптоматично, що об'єктом підвищеної уваги інтелектуальної історії стала ідеологія націєтворення й національного самовизначення, перевірена досвідом десятків країн на всіх континентах.

У баченні О.Удода, сучасна українська історіографія базується на розумінні Української держави як територіально-політичного організму. При формальній унітарності Україна має у своєму складі історичні регіони, які відрізняються один від одного як за юридичним статусом, так і за економічними, мовно-культурними, політичними і ментальними показниками. Особливо рельєфно вони стали проявлятися за умов суспільно-політичної кризи в Україні кінця 2013–2015 рр. Поділ України на два макрорегіони зумовлений не тільки етнічним складом, а й особливостями економічного розвитку. Подолання методологічних проблем вбачається у розвитку історіографії регіону як синтезу проблемних, хронологічних та локальних підходів. В історіографії розроблено власний понятійний апарат (лексикон), що дає змогу співвідносити соціальну і природну реальність та створити контекст історичного простору. Враховується історичне місце, географічний фактор, місце проживання, соціальна топографія, хронотоп, місце пам'яті, ментальна карта та ін.⁴

Як вважають автори статті «Національне питання: Україна як Європа» народний депутат І.Гринів та колишній депутат сейму Республіки Польща М.Чех, після трьох років такого «переозначення» після-революційна Україна швидкими темпами наближається до моделі національної держави з домінуючим етнічним ядром української нації. Вона стає державою однопонаціонального типу, але двомовною, зі значним відсотком представників інших етносів, та поліконфесійною. Парадокс при цьому поєднується в специфічний спосіб. Бо все треба робити одночасно: 1) вистояти у війні з Росією, елементом якої є «змагання ідентичностей»; 2) глибоко перебудувати/реформувати державу; 3) декомунізувати статус української культури, її мовну ситуацію, а також радикально змінити ситуацію в інформаційному та медійному просторі. І все це робити, дотримуючись основних прав і свобод громадянина. Завдання справді титанічне і без права на помилку. «Сьогодні політична проблема в Україні – відповідь на запитання, як державі зберегти розмаїття та плюралізм і водночас регулювати державний механізм у такий спосіб, щоб суспільство не перетворилося на поле бою всіх з усіма... Головне – щоб у всьому зберегти поміркованість, розум і не форсувати процесів. «Українським українцям» час звикнути з тим, що вони – переважна більшість у

⁴ Удод О. Регіональна конфігурація української історіографії: пошуки наукової моделі розуміння вітчизняної історії // Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2-х тт. – Т.2. – К., 2016. – С. 24-27.

державі і тому несуть за неї особливу відповідальність. Українство розмаїте і плюралістичне, і це його велика сила»⁵.

Важливо розуміти, як показали В.Смолій, С.Кульчицький та Л.Якубова, що в стані кризи перебуває не лише українська національна свідомість. У фазі кризи й активної трансформації перебувають також регіональні об'єкти дослідження: донбаська – як віддзеркалення пролетарської свідомості, що деградує і маргіналізується під дією індустріалізації Донбасу, і кримська – як віддзеркалення російського неоімперського міфу, що так само внаслідок своєї архаїчності не вписується в систему координат відкритого світу. Яким способом час розставить всі крапки над «і» в цій незрозумілій його нинішнім мешканцям ситуації, стане ясно невдовзі⁶.

Якщо говорити про парадигми «оновлення» в історичній науці, то істотному перегляду у цьому ключі піддаються концепти простору й ідентичності. «Дисциплінарна інтелектуальна історія» виявила претензію на поглинення історії ідей, наукових революцій, релігійних віровчень тощо, зосередивши увагу на формуванні історичної свідомості і дослідженні духовного простору. Початок 90-х рр. ознаменувався підвищеною увагою істориків до «наднаціональних» явищ – світових воєн, міграцій, міжцивілізаційних контактів. На цій основі сформувався науковий напрям, який позиціонує себе як «нова глобальна історія» або «історична глобалістика».

Регіоналістика в Україні вже в основному визначилася із своєю об'єктно-предметною сферою, зосередившись на дослідженні регіональної специфічності в межах українського простору у найширшому часовому вимірі. Але пошук її наукового обличчя утруднений неузгодженістю, а то й різноспрямованістю зусиль представників різних наукових дисциплін. Концептуалізація понять «регіон», «регіоналізм», «регіоналізація», «регіональна наука» ще далеко не завершена не лише у нас, але й у світовій науці, що утруднює міждисциплінарну співпрацю. Міжнародно-правові, географічні, економічні, історичні дефініції регіону істотно різняться; кожне з них фокусує увагу на якійсь одній стороні поняття. Терміном «регіоналізм» може позначатися природний принцип територіальної організації, спосіб самоструктурування суспільства на основі самоствердження його територіальних одиниць, форма захисту інтересів периферійних територій, вияв сепаратистських тенденцій. Поняття «регіональна наука» щойно виборює власний дисциплінарний статус, являючи собою найчастіше міждисциплінарну модель дослідження засобами

⁵ Гринів І., Чех М. Національне питання: Україна як Європа // Дзеркало тижня. – 2017. – 17 червня.

⁶ Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. – К., 2016. – С. 591.

багатьох наук територіальної організації соціумів. У різних контекстах всі ці поняття набувають, крім основного, ще багато нових значень⁷.

Серед безлічі понять, які структурують сучасний соціальний і політичний простір, категоріям «регіон», «регіоналізм» відведена роль понять-дескрипторів, здатних слугувати орієнтирами концептуалізації багатьох галузей наукового знання. Адже в поняття «регіоналізм» вкладаються і принципи територіальної організації держав, і параметри культурної специфіки регіонів, і різні прояви транскордонного співробітництва, і сепаратистські тенденції в протестних рухах. На цій підставі множаться лави критиків «нового регіоналізму» як теорії, залежність якої від політики, мовляв, робить її різновидом «наукової фантастики»⁸.

Фіксуючи очевидне зниження керованості політичними процесами, фахівці навіть увели в обіг термін *interregnum* (міжвладдя). Те, що масштаби проблем, перед якими опинилося людство, виявилися неадекватними механізмам їх розв'язання, у баченні З.Баумана вкладається у формулу «плинної модерності/новочасності», головними ознаками якої є непевність і невідомість – як єдино стійкі константи, породжені смертю нормативного регулювання. Невідповідність між завданнями й інструментами їх розв'язання він вбачає у тому, що «з одного боку, влада все більш стає вільною від політичного контролю, а з другого – політика усе більше страждає від дефіциту влади. Влада стає глобальною й позатериторіальною і вступає у конфлікт з політикою, яка лишається такою ж територіальною й локальною, як і раніше». Форми сучасного життя можуть різнитися за рядом аспектів, але їх загальною рисою є ламкість, скороминущість, вразливість і постійна змінюваність»⁹.

Кардинальне переосмислення місця й ролі територіальності у житті сучасних соціумів потягнуло за собою безліч новацій, які докорінно змінюють обличчя як теоретичної, так і історичної регіоналістики. Серед найбільш продуктивних відзначимо такі: хоч традиційні «центр-периферійні» моделі і сьогодні перебувають у фокусі дослідження регіональності у її різноманітних іпостасях, їх помітно тіснять конструкції, що будуються на переосмисленні ролі кордонів і погранич. «Кордонна філософія» стає нині сферою фундаментальних інтересів істориків, географів, культурологів, представників усіх

⁷ Верменич Я. Парадигми «оновлення» в історичній науці: новий регіоналізм // Ейдос. – Вип. 2. – Ч.1. – К., 2006. – С. 198, 209-210.

⁸ Lovering J. Theory led by policy // International Journal of Urban and Regional Research. – 1999. – № 23/2. – Р. 380.

⁹ Бауман З. Плинні часи. Життя в добу непевності. – К., 2013; Междулассие. Разговор с Зигмунтом Бауманом // Россия в глобальной политике. – 2012. – Т. 10. – № 6. – С. 8-23.

суміжних дисциплін. Міждисциплінарний науковий напрям, що утворився на цій основі, виявив тенденцію до відходу від популярних упродовж століття «фронтирних» підходів, але зупинився на півшляху у конструюванні наукової лімології як науки про кордони й пограниччя. Обнадіює, утім, той факт, що кордони й пограниччя дедалі частіше розглядаються під новим кутом зору, у контексті міжнародних відносин.

Під впливом багатьох тенденцій, спричинених активізацією сепаратистських рухів у сучасному світі і частим переростанням сепаратизму у тероризм, відбувається активний процес запозичення регіоналістикою психологічних у своїй основі фрактальних підходів у соціальному аналізі. У синергетиці, а останнім часом також у політології, поняттям «фрактал» (від лат. *fractus* – подрібнений) позначають властивість частин відтворювати матрицю цілісності, до якої належать, із певним коефіцієнтом подібності. Потрапляючи у фрактальний простір, людина чи соціум діють неусвідомлено чи автоматично відповідно до закладених у цьому просторі смислів. Про «фрактальний дуалізм» говорять у тому разі, якщо хаос чи дезорієнтацію створюють різноспрямовані впливи різних цивілізаційних домінант чи гостро конкуруючих центрів.

Не можна, однак, не рахуватися з тим, що реалії «гібридної війни» на Донбасі диктують необхідність зміщення акцентів у регіональній аналітиці від мезорівня до мікрорівня. Спрогнозований політологами ще 10 років тому «поворот від універсальності до локальності й моментальності» сьогодні матеріалізується як наслідок бурхливих диверсифікаційних процесів, які доволі часто роблять суспільні настрої у межах регіону не лише гостро відмінними, але й неспівмірними. На Донбасі, за висновком фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, «за будь-яких сценаріїв період реінтеграції буде довгим, витратним і конфліктним»¹⁰. Це означає, що фокус у дослідженні суспільної свідомості дедалі більше переміщуватиметься на рівень окремих локалітетів – міст і сіл. При цьому екзистенційно-антропологічний підхід доповнюватиметься ситуаційним, базованим на визнанні слабкої прогнозованості розвитку ситуації у кожній окремій місцевості.

У предметному просторі сучасної регіональної науки виокремлюються як мінімум три рівні – теоретико-методологічний, локально-ретроспективний та епістемологічно-рефлексивний. Пріоритетні напрями досліджень на першому рівні – з'ясування складних взаємозалежностей між глобальним, регіональним, локальним, між макро-, мезо- й мікрорівнями наукового пошуку, між центрами, напівпериферіями та периферіями тощо. На другому рівні у фокусі уваги перебу-

¹⁰ Майбутнє територій конфлікту на Донбасі після Мінських домовленостей–2: простір варіантів // Нова Україна. – 2015. – Квітень. – С. 12.

вають історія регіонів як системоутворюючих цілісностей, історія колонізаційних процесів, міграцій, ретроспективні дослідження територіальної організації. На третьому – відображення у суспільній думці та на особистісному рівні індивіда дистанції між «своїм» та «чужим» простором, особливості ментальності та культурної пам'яті на місцях тощо¹¹.

Зрештою, комплекс ідей у зв'язці «національне/регіональне» упродовж десятиліть перебував у зоні офіційного замовчування й відвертих фальсифікацій. Те, що з пантеону вітчизняної суспільно-політичної думки були усунуті постаті найбільш визначних мислителів, зробило схему історичного процесу настільки блідою й невиразною, що в ній українці не могли втриматися навіть на другорядних ролях. Ускладнював ситуацію і притаманний українській ментальності індивідуалізм, який був живильним середовищем для національного егоїзму, з одного боку, і проявів національної меншовартості, з іншого.

Історія розпаду Російської імперії з цього погляду може становити особливий науковий інтерес. З одного боку, це історія розхитування й розмивання віками сформованих центр-периферійних відносин, які трималися на безпрецедентно тривалому збереженні архаїки у вигляді кріпосного права, адміністративної сваволі на місцях, репресій проти будь-якого інакомислення. З другого – це історія кристалізації визвольних прагнень поневолених царизмом народів, підкріплена потужним інтелектуальним пошуком суспільного ідеалу, побудованого на началах рівності й справедливості. Взаємодію цих двох тенденцій можна представити у вигляді стиснутої пружини – чим сильнішою була сила стиснення, тим потужнішою сила випрямлення. І якщо зрештою імперія розпалася, то це означало, що ідеї національного визволення за певних історичних умов можуть бути сильнішими за підкріплені державною потугою стратегії владарювання і всеосяжного контролю за умонастроями.

Зі сказаним тісно корелює й інше питання: чим, за практичної відсутності потужних реальних імперій, підживлюються сучасні спроби імперських реінкарнацій? Чому Росія, зазнаючи відчутних людських, матеріальних, іміджевих втрат з безпрецедентною наполегливістю веде «гібридну війну» на Донбасі? Чому для її керманців так важливо розглядати увесь пострадянський простір як зону «російських привілейованих інтересів», з експортуванням до неї своєї державоцентричної та авторитарної («євразійської») моделі?

Безпринципність, поєднана з агресивністю – небезпека, проти якої людство ще не виробило адекватних механізмів протидії. Відчуття того, що закріплена у Гельсінських угодах система міжнародної безпеки захиталася, стимулює пошуки нових принципів «філософії

¹¹ *Верменич Я.В.* Історична регіоналістика: нові парадигмальні орієнтири // Український історичний журнал. – 2016. – № 2. – С. 138, 140, 148, 150.

кордонів» і «культури конфлікту». Основні надії при цьому пов'язуються з соціокультурною гравітацією, культурним взаємотягінням, здатним мінімізувати фактор ослаблення значення адміністративних кордонів. Утім, не бракує і протилежних конотацій, базованих на теорії «загибелі національних держав», алгоритмах «десуверенізації». І хоч досягнуто певного консенсусу у питанні про те, що «захоронювати» національні держави поки що зарано», іде активне переосмислення (як зі знаком «плюс», так і зі знаком «мінус») дихотомії традиційних концепцій «вестернізації» та альтернативних версій глобалізації. Піддаються критиці проєкції «монокультурних підходів», здатні створювати різні «центризми».

Доволі легко погодитися з тими, хто вважає, що концепт ідентичності – далеко не ідеальний. Але ніхто поки що не запропонував кращого терміна для відтворення складного й неоднозначного процесу соціалізації особистості. Усвідомлений пошук людиною чи групою свого місця в соціумі, їхня культурно-цивілізаційна співпричетність також найкраще передаються поняттям «ідентичність». Мисляча людина завжди – свідомо чи неусвідомлено – намагалася співвідносити свої дії і вчинки з нормами, прийнятими тією чи іншою спільнотою. У цьому розумінні ідентичність – категорія, що формує цінності й смисли незалежно від конкретних часових параметрів.

Прагнути за таких умов до абсолютної точності й категоричності у застосуванні дефініцій непродуктивно. Але варто все ж навчитися відмежовувати наукові терміни від метафор, хай і «свіжих», емоційно насичених. З початку ХХ століття, доводить Г.Касьянов, «історики України виконують одне інтелектуальне завдання – легітимізацію національно-державних домагань української нації історичними аргументами». У такому «винаході традиції» (Е.Гобсбаум) маємо справу з якісним перевтіленням, реформуванням уже відомих історичних міфів. Специфічно українська ідентичність – як прототип «націоналізму» – аж до 20-х років ХХ століття не проглядалася як цілісне явище. Існували політичні сепаратистські сантименти серед частини знатних родин, було усвідомлення культурної окремішності «малоросів» від «великоросів». Проте це були лише фрагменти, усі ці спогади, амбіції, сантименти не були систематизованим, упорядкованим уявленням. П.Магочій увів поняття «ситуативної, або факультативної етнічності», у рамках якої формувалася система різноманітних лояльностей, іноді несумісних¹².

Шукати відповідь на ці і ще більш складні питання неможливо без занурення в атмосферу суспільно-політичних ідей понад столітньої давнини – як креативних, які зрештою увінчалися створенням української державності, так і «тупикових», завдяки яким сформувалися модуси вітчизняної «дисфункціональності» (термін Дж.Мейса). Українська

¹² Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 291-292.

державність, констатував Мейс, «народжувалася у важких пологових муках, жива, мінлива, рухлива, потенційно здатна до зростання і змужніння, але, і від цього нікуди не подінешся, з генетичною пам'яттю залізного колоса». Українська державність була споконвічною мрією вітчизняних еліт, але притаманне їм романтичне сприйняття держави, нерозуміння механізмів функціонування по лінії «держава-суспільство» зумовили їхню слабку позицію у порівнянні з прагматичними територіальними елітами, індиферентними до національних цінностей. Саме у конфлікті національних і територіальних вітчизняних еліт Мейс зумів ще у 90-х роках минулого століття розгледіти дві загрози: загрозу сповзання до «третього світу» і ризик військового конфлікту з Росією¹³. Оскільки конфліктність національного й територіального має в Україні глибоко закорінені витоки, без їх простеження немислиме з'ясування ущербності тих механізмів самоідентифікації, які сьогодні істотно гальмують просування України до справді демократичної, правової, соціальної держави.

Як нам уявляється, найбільш продуктивним в аксіологічних узагальненнях на теми конструювання ідентичностей і формування національної свідомості на рубежі XIX і XX століть є менталітетний підхід, структурними елементами якого є уявлення, коди, символи, ціннісні системи. Ментальність – стійка ознака особистості й соціуму, яка формується під впливом об'єктивної реальності, і сама, в свою чергу, впливає на формування цієї реальності. Відносна консервативність вітчизняного менталітету зумовлює явища відставання притаманної соціуму політичної й культурної картини світу від темпів соціотрансформаційної динаміки. Тому варто відрізнити в соціальному аналізі мінливі (або ж кон'юнктурні) суспільні настрої від глибоко закоріненних у колективній свідомості культурних кодів. Для вибудови пояснювальних, а тим більше орієнтуючих світоглядних моделей надзвичайно важливим є врахування всієї сукупності позитивних і негативних чинників, які сформували в минулому саме такий соціальний психотип людини.

Для аналізу свідомісних конструктів, здатних впливати на політизацію соціальних полів і руйнування усталених ортодоксій (П.Бурдье), придатні різні підходи (структурно-функціональний, феноменологічний, біхевіористський, психоаналітичний та інші) і широка палітра методів (системного аналізу, синергетичний, біогеодетерміністський, історико-генетичний тощо). Теорія психофрактальних матриць допомагає визначити тип і характер залежностей, теорія соціальних мереж – міжособистісних і групових зв'язків, теорія соціальних конфліктів – точок напруги і витоків протистоянь. Ускладнення на цьому

¹³ Мейс Дж. Дисфункціональність українського суспільства // Наукові записки Інституту національних відносин і політології НАН України. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 96-104.

шляху створюються «боротьбою за смисли», яку вели між собою агенти різноспрямованих впливів досліджуваної доби, а також – не меншою мірою – сучасними дискурсивними розбіжностями й конфліктами інтерпретацій. Ідентичність здебільшого постає як стан, а не як процес. Зосередження уваги на етнічних чинниках націєтворення спричиняє нахил до етноцентризму у пояснювальних моделях і відповідних репрезентаціях. Багатобарвність відносин у сегментованому, поляризованому суспільстві представляється здебільшого як результат зовнішніх впливів, внаслідок чого губляться, лишаються поза межами наукового аналізу мотивації різних політичних сил і очікування суспільних «низів».

Крізь призму ідеї конструювання ідентичностей сьогодні варто розглядати причини незавершеності того «проекту модерності», який визначив обличчя української історіографії на ціле століття. Історики мусили робити вибір із двох концепцій – народницької й державницької. Але бачення у першій народних мас як суб'єкта історичного процесу слабо узгоджувалося з основною тезою другої – доля нації в руках по-державницькому налаштованих еліт. На основі їх синтезу можна було сконструювати хіба що новітній міф, вписаний дещо пізніше в систему інтегрального націоналізму¹⁴.

Тиск цього міфу виразно відчутний і в сучасній вітчизняній історіографії. Як зазначає В.Ададуrow, «призвичаєне до дискусій про національну ідентичність українське суспільство не тямить душі у версіях минулого, які уявно легітимізують той чи інший проект її нинішньої будівлі», наслідком чого є «одягання наукових дискусій у добряче підлатані шати ображеної національної гордості». На його погляд, лінійна схема, втілена в синтезі М.Грушевського, колись корисна й необхідна для українства, сьогодні стала парадигмою відгородження від світу, оманливого самонавіювання й самозаспокоєння. Лише методи культурно-антропологічної історії з акцентом на інтертекстуальних обмінах ідеями здатні вивести вітчизняну історіографію з архаїчних «фортечно-оборонних мурів», допомогти історикам зайняти позицію безсторонності, неупередженості, невіддільну від вимог науковості¹⁵.

Не виключена, однак, й інша небезпека – прямого ототожнення народницьких акцентів у спадщині Грушевського з соціалістичними й протиставлення «народницького» і «державницького» підходів в українській історіографії за принципом: другий конструктивніший за перший. Справедливі заклики до перегляду місця і ролі етнічного

¹⁴ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 60-61.

¹⁵ Ададуrow В.В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії у європейський контекст (погляд історика-всесвітника) // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С. 4-23.

чинника в історії України й поборювання при цьому наявного в історіографії «королівства кривих дзеркал» зводяться інколи до твердження, що «героя» Хмельницького нам підсунули росіяни і радянські ідеологи. І водночас до беззмістовних закликів до істориків: «перестати переписувати історію України»¹⁶.

Навіть на основі цих уривчастих цитат легко зробити висновок: методологія українського націєстановлення XIX і XX ст. потребує нової «дослідницької оптики» і нової логіки осмислення. Досить легко конструювати еволюцію націй за алгоритмом біографії окремої людини – з виділенням етапів народження, зрілості, старіння, чи, зрештою, «відродження». Але сенсу у такій роботі небагато, бо логіка узагальнень цілковито залежить від осмислення напрямів соціо-трансформаційної динаміки у часі і у просторі. Зміна наукових парадигм відбувається під потужним тиском нових суспільних реалій – тепер уже не в розрізі століть, а десятиліть і навіть окремих років. Неможливо, приміром, сьогодні абстрагуватися від кардинальної зміни контексту українсько-російських відносин, що матиме довготривалий вплив на всю систему історіописання в обох країнах.

Найбільш наочний парадокс вітчизняної системи мислення полягає у тому, що пошук об'єднаних доктрин і консенсусного суспільного ідеалу постійно обертався на практиці новими розмежуваннями й розколами. Найпростіші його пояснення відштовхуються від географічної реальності – Україна як державний організм формувалася у зоні порубіжжя, на перетині різноспрямованих цивілізаційних впливів, ментальних настанов, потужного імперського тиску держав-метрополій. При цьому доводиться постійно мати на увазі, що процеси формування політичної нації та національно-державної ідентичності у нас виявилися неймовірно ускладненими асиметрією у розвитку регіонів і амбівалентністю ціннісних, у тому числі зовнішньополітичних, орієнтацій.

З огляду на перебування частин України на різних цивілізаційних орбітах, у складі різних держав, її «ойкумена» зрештою почала осмислюватися як суцільний «простір пограниччя» і водночас як методологічна основа дослідження процесу формування українського територіального масиву. Мешканці пограниччя постають при цьому як гетерогенні й поліморфні спільноти, що сформувалися на базі симбіозу/синтезу світоглядних матриць та поведінкових стереотипів населення, якому судилося жити обабіч кордону. Здебільшого поліетнічні й поліконфесійні, такі спільноти схильні до дистанціювання від власних політичних центрів і засвоєння «чужих» культурних цінностей.

Створювані в ході історичного розвитку обабіч кордонів перехідні зони є, як правило, джерелом самовідтворюваної амбівалентності, яка може довго не проявляти себе у полі конфліктності, але може й

¹⁶ Див., напр.: *Кралуєк П.* Українська історія: якій їй бути? //Дзеркало тижня. – 2016. – 4 червня.

миттєво активізуватися під впливом зовнішніх втручань чи інших чинників. Певні складності утворює змішаний склад населення, схильність до різних типів господарювання, торгово-посередницьких традицій, відмінність ціннісних орієнтацій. Будь-який політичний тиск за цих умов здатен запустити механізм протистоянь. А той факт, що значна частина населення у зонах погранич має або «гібридну», або налаштовану на суперництво ідентичність, доволі часто утворює вибухонебезпечну суміш цінностей і поведінкових стереотипів. Особливо складна ситуація виникає там, де кордони між певними ареалами або проводилися довільно, або вже були об'єктами конфліктів.

Мозаїка пам'яттєвих гетеротопій, за А.Киридон, це доволі неусталена й суперечлива царина знань, що має певний академічний статус, плутаний категоріальний апарат, нечітко окреслене предметне поле. У назві монографії «Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті» використано концепт загадкових гетерогенних просторів, наділених множинністю змістів, при цьому, залежно від контенту, образи/події безперервно змінюються – перекодовуються, переформатовуються, транслюються, тиражуються. Людська пам'ять влаштована подібно до гіпертексту: вона нелінійна, фрагментарна і довільна у виборі маршрутів спогадів. В одному просторі може міститися кілька окремих і, здавалося б, непеєднуваних чи несумісних місць; принцип переходу передбачає систему проходів і бар'єрів, яка їх ізолює і одночасно робить проникними. «Водночас ми свідомі того, що поняття гетеротопій доволі розпливчасте та нечітке».

Поняття гетеротопій, запропоноване М.Фуко для позначення «інших просторів», послужило теоретичним імпульсом для сучасних уявлень про простір як безлічі пересічних місць і пов'язаних з ними ідентитетів. Гетеротопія – це не конкретна просторова одиниця, це «місце без місця, що живе саме по собі, що замкнене саме в собі». Точки місця чи пункту призначення стають частиною нашого життя завдяки руху; вони – транзитні станції. Гетеротопії постають чимось неявним насправді, а з іншого – чимось нереальним, ілюзорним. Сучасні студії пам'яті характеризуються різнорідними підходами, лінгвістичними відмінностями, методологічними розходженнями. Розгляд потребує врахування сутності складних відносин між об'єктом – колективною пам'яттю, істориком-дослідником, що дошукується прихованих у ній таємниць, і споживачем відповідної інформації. У цьому трикутнику «перша скрипка» – в руках історика¹⁷.

У баченні Ю.Вовкодав, за останні три роки наше суспільство істотно змінилося. Неоголошена війна брутально розірвала український соціум на дві частини: тих, хто живе не переймаючись подіями

¹⁷ Киридон А. Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. – К., 2017. – С. 5-9, 25, 53.

на Сході країни, і тих, хто брав чи бере в них безпосередню участь. Адже на війні вони стали зовсім іншими людьми – і психологічно, і фізично. Перебування в зоні бойових дій – це постійна загроза життю. Сприяє цьому руйнівному процесу хронічний брак позитивних емоцій, людської чуйності й розуміння. Наші ветерани інші, і ця іншість – у їх поглядах, сумних і зосереджених, суворих і відсторонених. Але пам'ятаймо: саме вони є потужною рушійною силою в боротьбі за гідність і справедливість у нашій країні. Ми пробували не помічати їх, бо так легше. Але чи вдасться нам уникнути сумного досвіду Америки, залежить саме від тих людей, які поруч із ветеранами, зокрема і й від нас із вами¹⁸.

Е.Вілсон у книзі «Українська криза. Що означає це для Заходу» зазначає, що кремлівська пропаганда добре оплачувалася окупантами «штурмовими» та «протестними» акціями. У ході маскуванню війни під громадянський конфлікт виступали московські політичні технологи та фахівці Головного розвідувального управління¹⁹. Зрештою збройне протистояння у Донбасі, спровоковане, а потім і неймовірно ускладнене прямим втручанням у конфлікт Російської Федерації, вилилося у трагедію «взаємоневизнання» з величезною кількістю жертв, зламаних людських дол, сотнями тисяч вимушених переселенців, руйнуванням промислової інфраструктури, екосистем, закладів соціального захисту, системи освіти тощо. Попри риторику примирення, сторони конфлікту поки що не налаштовані на припинення протистояння. А тим часом воно дедалі глибше втягує країну у вир невизначеності, паралізує украй потрібні реформи, збільшує соціальне відчуження значної частини громадян від влади. На жаль, на старті четвертої промислової революції Україна грузне в болоті економічної стагнації, політичних чвар, демагогії щодо реформ за цілковитою відсутністю ефективних системних стратегічних дій. «Наші культура, ментальність, неформальні традиції, розумові звички та життєві стратегії – це найважливіші фактори, які визначають, чи залишиться Україна бідною сировинною колонією з дешевою робочою силою і тенденцією до перетворення на націю емігрантів або ж стане великою розвиненою країною, що продемонструє економічне диво»²⁰.

Події кінця 2013 – початку 2014 рр. засвідчили, що поляризація українського суспільства не так відволікала увагу від нереалізованих реформ в Україні, корупції, соціальної нерівності та несправедливості, як створювала нові лінії потенційної конфліктності. Головними рисами політичного життя країни лишаються наявність гострих

¹⁸ Вовкодав Ю. Інші // Дзеркало тижня. – 2017. – 20 травня.

¹⁹ Wilson A. Ukraine crisis. What it means for the West. – New Have and London, 2014. – P. 128-130.

²⁰ Унковська Т. Нова економічна стратегія для України // Дзеркало тижня. – 2017. – 25 лютого.

політичних конфліктів, гучних скандалів і звинувачень, послаблення парламентської коаліції, неналежна підтримка, а часом навіть конфронтація зі сформованим нею ж урядом. Непримиренна конфронтація між великим бізнесом і владою за принципом «переможець отримує все» несе низку потенційних загроз²¹.

Хоч як би ми прагнули індивідуалізму, вважає А.Сухорукова, людина – істота соціально залежна. Корінь багатьох проблем, які виникають у стосунках, полягає у потребі у визнанні, належності, прив'язаності, довіри, контакту. «Не забувайте, взаємини – це відповідальність двох... У прив'язаності формується відчуття безпеки й таке відчуття, як «я не один». Насамперед необхідно розібратися з власними пріоритетами і потребами. Інша людина має право на особистісний простір, як і ви»²². У баченні О.Покальчука, ми поки що перебуваємо в процесі звикання, «попереднього зводу». Мало на якому місці з двох можливих, жертви чи вбивці, доведеться опинитися. Механізм оборонної агресії «вмонтований» у мозок людини і покликаний охороняти її життєво важливі інтереси від загроз. Відбувається не так ескалація насильства, як загальне роздратування. Реальна причина, яка знижує бар'єр – це слабкість держави. Війна, на жаль, жодним чином не змінила структуру національної безпеки в Україні. Який найпростіший прийом можна вжити, аби людина не зробила фатального пострілу? Треба переключити увагу на щось важливіше²³.

Своєрідний «пограничний» гнозис у баченні специфіки українського світосприймання й відповідних поведінкових реакцій є у своїй основі правомірним, хоч за сучасних умов і явно недостатнім. Проблема формування національної ідентичності і переформатування ідентифікаційних стратегій нині постає не лише як когнітивна, але й як екзистенційна, така, що прямо впливає на політичні орієнтації й самопочуття мільйонів людей. Із її безпрецедентної багатоаспектності впливає не лише складність завдань класифікації, але й утрудненість оціночних критеріїв для визначення рівнів ризикованості на різних історичних етапах. Соціальних підходів тут явно замало; підключення до систем аналізу психологічних критеріїв теж не гарантує охоплення проблеми в усій її складності й неоднозначності. Соціальну й культурну природу ресурсних, психологічних та інших конфліктів неможливо зрозуміти, не звертаючись щоразу до напрацювань соціальної історії, історії суспільних уявлень, дослідження місцевих традицій тощо.

²¹ Суспільні інтереси в Україні: груповий вимір, зміст, шляхи узгодження. Аналітична доповідь Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2016. – С. 123.

²² Сухорукова А. У стосунках. Правила спільного проживання // Дзеркало тижня. – 2017. – 10 червня.

²³ Покальчук О. Попередній звід // Там само.

Українські проекти другої половини XIX і початку XX століття – надто різні, інколи внутрішньо суперечливі й непослідовні – все ж дають уявлення про силу спротиву імперському тиску, яка зрештою стала засобом соціальної мобілізації і сприяла переростанню національно-визвольного руху з культурницької у політичну фазу. Їхній виразний консолідаційний контекст з репрезентацією популярної у XIX ст. ідеї нації – свідчення інтелектуальної зрілості місцевих еліт і усвідомлення ними потенціалу солідарності. Однак належність різних частин української території до двох імперій з відмінними політичними режимами й системами виховання зумовила винятково великий вплив регіоналізму на пропоновані моделі державного устрою. Говоримо саме про моделі тому, що до статусу політичного проекту більшості з них ще належало пройти чималу відстань. Ті, що розроблялися на теренах Австро-Угорщини, моделювали майбутній політичний устрій Наддніпрянщини, навіть не намагаючись «вписати» у ці проекти Галичину.

Навряд чи продуктивно бачити у цьому наслідок недалекоглядності нечисленних інтелектуалів, яких турбувало майбутнє України. Адже як адміністративна одиниця, не кажучи вже про політичний організм, ні в Російській, ні в Австро-Угорській імперії вона не існувала. Взагалі, як переконливо показав О.Толочко, протягом майже всього «довгого» XIX століття створити в уяві образ України як цілісної спільноти було практично неможливо. Адже вона поглинула території та народи надзвичайно різноманітного культурного та історичного досвіду – від «західних» шведів Фінляндії до «азіатських» уламків ногайських і татарських орд Причорномор'я. Стрімкість, з якою відбувалися ці зміни, випереджала здатність суспільної думки опанувати етнічну, релігійну, культурну, мовну строкатість нового населення, його специфічні правові традиції, класову й майнову структуру. На зламі XVIII і XIX ст. мало кому б спало на думку, що можна «виобразити» Україну з таких різнорідних елементів, як «козацька» Малоросія, «запорозька» й «татарська» Новоросія, «польські» Волинь та Поділля, австрійська Галичина, на тій підставі, що всі ці різнорідні регіони мають одну історію і населені одним народом. Лише згодом, не в останню чергу завдяки подорожам, зміна ландшафтних зон усвідомлювалася як послідовність історичних типів: Таврія й Причорномор'я, приміром, допомагали поєднувати Малоросію з образами грецької й римської історії²⁴.

Для Росії було надзвичайно важливо закріпити власний пріоритет на володіння величезною територією. Як зазначає В.Горобець, ідеологеми «Третього Риму», базовані на «привласненні» візантійського спадку, стали ключовими елементами при розумінні сакральної основи зовнішньої політики московського керівництва наступних

²⁴ Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т.1. – К., 2004. – С. 274-276, 281.

десятиліть, у тому числі підґрунтя стосунків з Україною²⁵. А.Каппелер зафіксував у цьому контексті такі найбільш поширені прийоми російської експансії: дипломатична гра та переманювання на свій бік іноетнічних еліт; поступовий, багатоступеневий наступ на окраїни (з попереднім оголошенням протекторату, закріпленого сценаріями публічного лояльного волевиявлення); воєнне загарбання; виправдання анексії політичними аргументами²⁶.

Те, що саме рефлексивний рівень історичних досліджень забезпечує оптимізацію виходів на сучасність, визнається нині повсюди в світі. Ситуації, в яких опинилася Україна на грані ХІХ і ХХ і на початку ХХІ століття, значною мірою подібні, навіть дзеркальні. І тоді, і тепер пошук об'єднувчих ідей і суспільного консенсусу перебуває у своєрідному «глухому куті». Створити узгоджений між регіональними елітами та політичними силами національний проект Україні вже понад століття не вдається, а тугий клубок суперечностей, зумовлений зіткненням архаїки з інноваціями, не піддається розв'язанню у внутрідержавному контексті. Тиск колишньої метрополії на підвалини українського суверенітету зі здобуттям незалежності не став слабшим, радше навпаки. Росія й досі намагається грати роль жандарма у Європі, не дістаючи належного опору з боку світової спільноти. Далі продовжувати аналогії ризиковано: адже сто років тому якоюсь мірою мінімізувати вплив штучно створеного «українського питання» на динаміку суспільних трансформацій вдалося лише в контексті катаклізмів світового масштабу, спричинених Першою світовою війною й революцією. Зрештою у баченні С.Кульчицького народжений у вогні Російської революції 1917 р. комуносоціалізм не мав нічого спільного з європейським соціалізмом і являв собою спотворену більшовицькою контрреволюцією мутацію найбільш потужної політичної сили в революційних подіях – солдатських і робітничих рад²⁷.

Кожна нова історична епоха потребує власної логіки й інструментарію історичних репрезентацій та інтерпретацій. Про «свідомісний злам», пов'язаний зі вступом у політичну фазу національних рухів поневолених імперіями народів, написано багато (хоч, зазначимо, проблема моделювання майбутнього, разом з проблемами оптимізації територіального облаштування, все ще лишається в Україні на маргінесі наукових зацікавлень). За оцінкою однієї з небагатьох уважних дослідників механізмів націотворчого проектування в Україні В.Венгерської, «ніша» історичних досліджень у цьому методологічному

²⁵ Там само. – С.166.

²⁶ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – С. 20-41.

²⁷ Кульчицький С.В. Народження радянського комуносоціалізму в російській революції 1917 р. (десять коротких тез) // Український історичний журнал. – 2017. – № 1. – С. 73.

річищі залишається недостатньо заповненою. До того ж саме у цьому предметному полі виразно даються взнаки ознаки неодноразово критикованої етноцентричності як однієї з головних рис українського національного канону²⁸.

Відтворити суспільний фон ідентифікаційних пошуків української спільноти на рубежі XIX і XX ст. неможливо без врахування двох перешкод. Зовнішньої – в особі імперських доктрин «третього Риму» та польських «кресових ідей». Внутрішньої – у вигляді гострих суперечностей самоідентифікації у свідомісній сфері й поведінкових стереотипах. Існування українського етносу у системі «взаємовідштовхування» його частин, протиборства політичних сил та ідеологічних доктрин виявилось тим ускладнюючим чинником, який щоразу ставав на заваді консолідаційним намірам. Як точно підмітив І.Курас, в Україні проблеми соборності й регіоналізму надзвичайно тісно пов'язані, фактично це дві грані політичного моделювання і прогнозування. Навіть тоді, коли регіоналізм існує у пригніченій, пасивній формі, він може бути джерелом соціального напруження і призводити до небезпечних деформацій. Тому, переконував вчений і політик, важливо навчитися бачити у ньому щось більше, ніж економічне протистояння по лінії «центр – регіон»²⁹.

На час, коли в Україні почалися активні пошуки витоків національного самоусвідомлення, процес формування етнічної, не кажучи вже про політичну, націю, був далекий від свого завершення. Хоч її кістяк, козацька еліта, вже у XVII ст. відчував себе «політичним народом», доводить польський історик Т.Стриєк, носії національної ідеї зовсім не обов'язково називали себе українцями. У Речі Посполитій назва «Полонія» побутувала від часів Болеслава Хороброго, в Україні така традиція не склалася³⁰. Питання про те, чи становлять єдиний етнос три основні групи українців («малороси» в Російській імперії, «рутени» в Австрії, «русини» в Угорщині) лишалося відкритим упродовж усього XIX століття. У Російській імперії нащадки козацької старшини, урівняні у правах з російським дворянством, своїм етнічним походженням уже, як правило, не переймалися. Місцева буржуазія була у своїй масі неукраїнською, спольщені міста зазнали зросійщення. За цих умов більшість інтелігенції українського походження, констатує І.Гирич, «воліла бути «нормальними» росіянами чи поляками, які мали визнану у світі свою культурну традицію. Цілі культурні ділянки так і не набули від початку XIX ст. до 1917 р. національного забарвлення»³¹.

²⁸ Венгерська В. Українські проекти націєтворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок XX століття). – Житомир, 2013.

²⁹ Курас І.Ф. Етнополітологія: перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 734.

³⁰ Стриєк Т. *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego*. – Wrocław, 2000. – S. 38-39, 433.

³¹ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). – К., 2014. – С. 87.

Завдання, які постали перед українськими інтелектуалами півтора століття тому, відзначалися безпрецедентною складністю. І не лише тому, що їм належало консолідувати слабо оформлену, відсутню на політичних картах спільноту, яка у тогочасній термінології належала до числа «неісторичних» націй. Значно більше важило те, що українські землі входили до складу двох імперій зі складною історичною долею, відмінною соціонормативною культурою, різними управлінськими моделями, а головне – з постійною готовністю всіма наявними у їх розпорядженні засобами відстоювати свою цілісність (а по можливості й розширювати власну територію). «Будителям» нації за таких умов доводилося спиратися на створену ними ж самими модель минулого з міфологізованою патріотичною традицією в її основі. «Боротьба за спадщину» опинилася у фокусі наукових зацікавлень. І хоч метрополій, до складу яких входили українські землі, у XIX ст. було всього дві, у цьому інтелектуальному змаганні національним українським проектам доводилося витримувати конкуренцію і з претензіями на цю ж спадщину «третього гравця» – інтелектуалів зниклої з політичного простору Польщі. Власні «фантомні болі», пов'язані з втратою державності, посилювали напругу пристрастей навколо «українського питання» до крайніх меж. І кожна з сторін цього «трикутника» переслідувала не лише ідеологічну, але й політичну мету послаблення суперника шляхом спрямування ідентифікаційних процесів в українському суспільстві у потрібне їй русло.

Не маючи можливості самореалізуватися в рамках «своєї» держави, українська еліта опинилася перед дилемою: або асиміляція, або дискримінація. Тут уже діяло «правило фракталу» – ставши членом освяченої офіціозом спільноти, індивід зазвичай робив вибір на користь імперських цінностей і, відповідно, кар'єри. Як поширене на той час суспільно-політичне явище «малоросійство», зрозуміло, обмежувало потенціал українського національного руху. Але неприпустимо, як показав І.Дзюба, зводити драму «малоросійства» до колабораціонізму чи пристосовництва української інтелігенції як її ментальної риси. Попри незаперечний факт «роздвоєння ідентичності» «зводити всіх «малоросів» до спільного знаменника як відступників від української національної справи було б щонайменше не об'єктивно... Маємо зважати на те, що необхідність жити у статусі бездержавного народу прирікала певні кола українського суспільства на свого роду балансування між територіально-етнічним патріотизмом і соціально-політичним прагматизмом». Терещенки, Ханенки та інші знакові постаті української історії, попри свою незаперечну зрусифікованість, були не меншими українськими патріотами, ніж їхні «національно свідомі критики»³².

³² Горбань Т. Еволюція національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першої чверті XX століть. – К., 2010. – С. 240-276.

Можна погодитися з висновком Т.Горбань щодо провідної тенденції у розвитку етнічної самосвідомості українців в імперську добу – цей рівень знижувався. Причини цього явища були різні, але головним був доволі низький етнічний бар'єр і майже повна відсутність релігійно-конфесійного, принаймні у частині українського етносу. Асиміляційні процеси мають шанси на успіх там, де існує фактор сприяння їм з боку залежного етносу. «Малоросів» стимулювали до такої підтримки (аж до сприйняття імперії як власної батьківщини і підкресленого «вірнопідданства») певні, цілком реальні, моральні та матеріальні «дивіденди» від влади, а також тяжіння до «імперського блиску», відсутність «комплексу престижності», створюваного належністю до «високої» культури державної нації. Оскільки ані російська, ані українська нація не той час остаточно ще не сформувалися, на рівні масової свідомості українці фактично не відокремлювали себе від росіян – домінувала ідея спільного православ'я і загальноруської єдності. Якщо релігія в українсько-польських відносинах була виразним чинником розмежування, то в українсько-російських відносинах такої демаркаційної лінії не існувало.

Будь-яка подоба моделі громадянського суспільства не мала шансів бодай на короткочасне існування у складному калейдоскопі зіткнення інтересів та амбіцій політиків на фоні нерозвинутої свідомості найчисельнішої суспільної верстви – селянства. Розмитість ідентифікаційних параметрів тут створювалася самим фактом відсутності якісної освіти, асиміляційним тиском, а головне – таким рівнем зубожіння, за яким чергування більш-менш благополучних і «голодних» років стало нормою. Народницька ідеологія і в її загальноросійському, і в специфічно українському варіанті хибувала на недооцінку справжнього стану речей і тому виявилася з самого початку ущербною. Державницька ж, яка в Україні пробивала собі дорогу як її антипод, не мала належної соціальної опори внаслідок відсутності впливового прошарку забезпеченого життєвими благами «середнього класу». За таких умов інтелектуали були приречені на безплідний пошук консолідаційних важелів, який на практиці обертався чварами, розколами, «зведенням рахунків».

Було б, проте, певним спрощенням зображувати український національний рух рубежу XIX–XX століття як однозначно успішний проект з далекосяжними наслідками. Проведене дослідження різних дискурсів того часу і пізніших рефлексій дає підставу говорити про своєрідний утопізм пропонованих у той час проектів національного самовизначення. І справа не лише у неспівзвучності ідей державності й соборності тогочасним політичним реаліям, а в утопізмі самого прагнення до одномірних культурних дефініцій в імперських умовах, обтяжених феноменами «двокультурності», «подвійної лояльності», гібридних ідентичностей. У такій атмосфері українська національна парадигма могла зародитися і тривалий час існувати лише

як етнічна, а у багатоскладовому соціумі її консолідаційний потенціал був невисоким.

Попри свою зовнішню притягальність ідеї народолобства таїли в собі, отже, чимало небезпек, оскільки насаджували спрощені уявлення про суспільні цінності й мотивації протестних рухів. На цьому ґрунті, як стало очевидно пізніше, легко проростали зерна різних утопій як соціалістичного (у вигляді зрівняльного розподілу), так і націоналістичного (з расистським фундаментом) зразка. Росія стала у ХХ столітті полем жахливих соціальних експериментів – не в останню чергу тому, що закладене у суспільну свідомість примітивізоване уявлення про народ (як втілення всіх чеснот і незмінної правоти) давало декласованим елементам своєрідний карт-бланш на всюдозволеність і аморальність. Середній клас, який у цивілізованому світі є фундаментом і опорою громадянського суспільства, в російських умовах потрапляв у категорію визискувачів-експлуататорів, утискувався аж до примусових виселень, позбавлення усяких громадянських прав, і навіть фізичні розправи над його представниками не вважалися злочином. Пізніше той самий «народ», який під перами сотень російських (і українських) публіцистів ХІХ століття поставав у вигляді морального еталона, за умов політики всебічного сприяння його діям з боку радянської влади, перетворився у кращому випадку на безбарвне тло для «експропріацій», а у гіршому – на виконавців найганебніших актів сваволі.

Не хотілося б, щоб сказане було сприйняте як просте бажання перемалювати плюси на мінуси; не йдеться ані про якусь відразу до народу, ані про найменший докір інтелектуалам ХІХ століття. Мова йде про небезпеку спрощених підходів і притягальних стереотипів. Народ – явище настільки складне, неоднорідне і плинне у своїй сутності, що будь-яка однозначність в його оцінках діє на шкоду історичній правді. Концепт «народ має право на протест» виявився зручним для виправдання революцій та інших соціальних катаклізмів, але ж і протест як такий відноситься до категорії неоднозначних явищ. Що ж до народолобства як інтелектуальної течії, то його моральну позицію теж навряд чи можна вважати бездоганною: можна любити людину, навіть групу людей, але неможливо любити багатолікий народ.

Інтелектуали ХІХ століття були людьми свого часу і не розуміли багато чого з того, що ясне для нас, людей іншої епохи. Але було б безглуздя ставити їм на карб усвідомлене (часто й неусвідомлене) прагнення вийти поза межі уявлень свого класу і виступити в ореолі «захисника знедолених». Зрештою, у них не було інших інструментів для пробудження національних почуттів, ніж апеляція до національної гідності, яка в імперії свідомо ігнорувалася і придушувалася. Свою справу вони робили відповідно до викликів часу, і не їх провина в тому, що жертвність однаків далеко не завжди адекватно оціню-

валася тією самою «народною масою», речниками якої вони себе вважали. Важливіше те, що креативність ідей нації, яку вони обстоювали, була підтверджена ходом історії і з часом дала рясні сходи у вигляді національного суверенітету. А здатність останнього чинити опір новоявленим імперським реінкарнаціям ми можемо спостерігати на вітчизняному, хай і багато в чому трагічному, досвіді.

Якщо ж говорити про ефективність консолідаційних зусиль на політичному полі кінця XIX ст., доводиться констатувати – консолідуючі гасла існували хіба що в програмних документах політичних партій; на практиці ж усі спроби створення міжпартійних об'єднань виявлялися невдалими, насамперед через ідеологічні розбіжності учасників цих процесів. Як і у наш час, багатопартійна система за імперських умов була здебільшого декоративною й імітаційною, а політичні ідентифікації доволі умовними й мінливими. Джерело багатьох помилок вітчизняних інтелектуалів полягало у такому зосередженні на ідеї національної державності, яке відсувало на другий план соціальні завдання. Зрештою, як виявилось, національна держава сама по собі не гарантує інноваційність розвитку.

Нині незалежна Україна уже 26 років є фактом, який дістав відображення на усіх політичних картах світу. Чому ж у такому разі знов доводиться говорити про ситуативні, подвійні, гібридні політичні ідентичності, більше того – про такі викривлені параметри самоідентифікацій, як аполітичність, апатію, соціальну деструкцію, різні стадії фрустрації? Чому досі українська національно-громадянська ідентичність конкурує з російською та залишково радянською, і у ряді регіонів програє двом останнім? Чому зрештою риторика європейського вибору доволі часто не знаходить підкріплення у вигляді напряду політики, скерованої на утвердження європейських цінностей і норм поведінки?

Відповідь на ці непрості запитання не так вже й важко відшукати, якщо зосередитися на архаїчних підвалинах і агресивних нахилах в політиці Російської Федерації. В.Ткаченко дав своїй монографії доволі влучну назву «Росія: ідентичність агресора». Думка про імперію, доводить він, завжди була і нині залишається однією з найцінніших в ідейному багажі Росії. Три століття імперського панування зробили в РФ війну своєрідним засобом виробництва. І на початку XX, і на початку XXI століття вона воює під гаслами «примушування до спільності долі»³³.

У баченні С.Асланова, у політології та правовій науці поняття «квазідержавні утворення» розглядаються як особливий різновид суб'єкта міжнародного права без певних ознак і з невизначеним статусом. Нещодавно до когорти невизнаних, квазідержавних, самопроголошених утворень долучилися «Донецька» та «Луганська» народні

³³ Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора. – К., 2016. – С. 49-50.

республіки, сформовані на базі Донецької та Луганської областей України за безпосередньої участі Росії. Сепаратисти зазначили, що документ діє з моменту ухвалення і є основою для прийняття Конституції «ДНР». Документ визначив «ДНР» парламентською республікою з двома державними мовами, можливістю приєднання до федеративної держави як рівноправного суб'єкта, з територією, що визначається кордонами колишньої Донецької області в складі України³⁴.

Українські аналітики виразно бачать своєрідну приреченість Росії на повторення й поглиблення зроблених у свій час помилок. Вибудували систему наркотичної залежності власного населення від мілітаристської й шовіністичної риторики, путінський режим сьогодні пожинає наслідки побоювання пересічного росіянина перетворитися на «націонал-зрадника». «Як і напередодні краху Російської імперії і Радянського Союзу з абсолютною точністю відтворюється «зачароване коло» марнотратного використання ресурсів на імперські фантазії, що потребує нових, дедалі дорожчих і більш ризикованих зовнішньополітичних авантур. Отже, сценарій повернення до status quo ante bellum вже став нереалістичним»³⁵.

Ще одна подібність ситуації початку ХХ і початку ХХІ століття – неготовність Європи сприйняти всю серйозність викликів, пов'язаних з російською експансією на українській території. Сто років тому політики й дипломати Європи недовго вагалися, надаючи статус самостійних державних організмів цілому ряду країн Центральної і Східної Європи. Але України у цьому ряду не виявилось. Так само й нині небажання всерйоз сприймати плани і наміри Російської Федерації стримує Європу від визнання Росії агресором з усіма висновками, які з цього мали б випливати. Залежність Європи від поставок російського газу, а також очевидна шкода, якої завдають її економікам антиросійські санкції, змушує європейських політиків маневрувати, по суті заохочуючи новітній, модифікований російський авторитаризм.

Відродження у сучасних політичних дискурсах агресивної ізоляціоністської риторики, яка апелює до традиціоналізму з притаманними йому фобіями, змушує аналітиків шукати паралелі з процесами понад столітньої давнини. На думку політолога К.Батозького, століття тому клубок нерозв'язних суперечностей створила Друга промислова революція, яка разом з появою конвеєрного виробництва та бурхливою урбанізацією стимулювала зміну форм більшості політичних режимів. Нині світ стоїть на порозі Четвертої промислової революції, якій притаманна глобальність і високі швидкості, які ведуть до

³⁴ Асланов С. Незвизнані квазідержавні утворення як фактор етнополітичної нестабільності в Україні // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 1 (75). – С. 207-216.

³⁵ Немирич С., Поліщук А. 2017-й: напередодні // Дзеркало тижня. – 2016. – 17 червня.

появи масових технологій на стику фізики, біології та інформатики. За таких умов маси почуваються розгубленими, нездатними адаптуватися до чужого світу, що несе в собі ризики релігійного терору, масової міграції, аж до загрози глобального ядерного протистояння. Водночас зазнають ерозії принципи ненасильства та поваги до людського життя, які раніше здавалися непорушними, а правова система виявляє нездатність адекватно реагувати на гібридну глобальну експансію. Звідси відчуття всездозволеності, неповаги до права, зокрема, до принципу територіальної цілісності держав, і зрештою до втрати на масовому рівні відчуття майбутнього. В сучасній українській реальності перед інтелектуальною елітою стоїть надскладне завдання формулювання смислів, здатних створити Україну без класу «зайвих людей». «Щоб не бути затопленими валом повстання мас, треба перестати бачити своє майбутнє в минулому. Єдиний урок із минулого для нас полягає в тому, що через внутрішні чвари та обманливі компроміси з агресорами ми втрачали державність, території і життя»³⁶.

Теорія мережевого суспільства Манцеля Кастельса (theory of network society) є доробком доби Постмодерну. «Суспільство він сприймає не як систему, а рухливу і гнучку структуру потоків інформації і комунікацій. Мережеве суспільство постає як безшовна мережа взаємин, компонентів, між якими постійно відбувається обмін інформацією. Базовими поняттями мережевої теорії є поняття «інформація», «культура», «комунікація». Структурною характеристикою мережевої моделі науки є макро- мезо- мікро рівні дослідження. Мережевий принцип нівелює міжпоколінне протистояння в науці, сприяє синхронізації подій, подає наукове життя не як лінійний, а швидше пульсуючий процес чергування поколінь, зміни і повернення ідей, конкуренції особистостей, ідей та методів»³⁷.

Що ж до Росії та її імперських амбіцій, то блискучий німецький аналітик Андреас Умланд переконливо довів, що в конфлікті на Донбасі вона – аж ніяк не додатковий «третій актор», а безпосередній організатор дестабілізаційних процесів на півдні України. А отже, і Мінські угоди треба розглядати як наслідки втілення багатогранної (військової, дипломатичної, психологічної, політичної і т.п.) російської стратегії з підриву української держави. Чи не час Заходу заново визначитися як зі своєю санкційною політикою щодо Росії, так і щодо того, чи варто Києву виконувати внутрішньополітичні статті Мінських угод³⁸.

³⁶ Батозький К. Бунт зайвих людей // Дзеркало тижня. – 2016. – 12 листопада.

³⁷ Колесник І. Мережева модель науки (новий проєкт української історіографії?) // Ейдос. – Вип. 4. – К., 2009. – С. 55-58.

³⁸ Умланд А. «Плівки Глазьева», джерела конфлікту на Донбасі та Мінські угоди // Там само.

Зрозуміло, що будь-які аналогії умовні й небезспірні. Як констатує відомий політолог і культуролог Тарас Возняк, стихійне формування національного проекту сьогодні відбувається на інших засадах, ніж сто років тому. Україна de-facto поліетнічна, різномовна та полірелігійна, тому по-старому будувати й згуртовувати суспільство виключно на націоналістичній чи релігійній ідеї не вдасться. Принцип громадянства, народжений у горнилі Великої французької революції, спрацював, і це підтвердили і останній Майдан, і три роки війни з Росією. Розрахунки Путіна на ренесанс російського націоналізму всередині України, вкладені у формулу «русского мира», не справдилися – навпаки, процеси консолідації новітньої української політичної нації форсовано прискорилися. Але цей процес має бути належно осмислений і доповнений. «Не треба підміняти поняття громадянської консолідації, творення цієї нової політичної спільноти, ігноруванням української суті України. Важливо, щоб Україна не перетворилася в країну без національних ознак»³⁹.

За таких умов легко погодитися з Л.Якубовою: ситуація, за якою Донбас ніби ментально й культурно «завис» поміж Україною й Росією, не може тривати вічно. Подальше культивування саме такого «статускво» є прямою загрозою не лише державному суверенітету, і ця загроза виходить не тільки з факту прямої російської агресії, але й від взаємонакладання породжених незваженою державною стратегією соціальних, політичних, ідентифікаційних криз. Збройне протистояння на Донбасі, спровоковане прямим втручанням у конфлікт Російської Федерації, вилилося у трагедію «взаємоневизнання» з величезною кількістю жертв, зламаних людських доль, сотнями тисяч вимушених переселенців, руйнуванням промислової інфраструктури, екосистем, закладів соціального захисту, системи освіти тощо. Попри риторику примирення, сторони конфлікту поки що не налаштовані на припинення протистояння. А тим часом воно дедалі глибше втягує країну у вир невизначеності, паралізує украй потрібні реформи, збільшує соціальне відчуження значної частини громадян від влади.

Очевидно, що саме від соціогуманітаристики суспільство очікує чітких відповідей на запитання – як і чому конфлікти інтересів і цінностей, навіть не вступивши у стадію суспільного діалогу, швидко переростають всі мислимі цивілізаційні рамки і перетворюються на апофеоз тероризму і кримінальних «розборок». І головне: чи існує кореляція між наростанням загроз і можливостями їх наукового осмислення?

Як поліфункціональне загальносистемне явище регіоналізм проявляється в усій системі міжнародних і внутрідержавних відносин. Нині він сприймається як загальна тенденція світового розвитку, що охоплює різні феномени суспільного життя й може набувати різних

³⁹ *Плахта Д.* Вчимося перемагати. «Соціально-політична революція буде продовжуватися» – Тарас Возняк // День. – 2016. – 17-18 червня.

організаційних форм. Його політичним стимулом може бути прагнення до зміцнення чиїхось геополітичних інтересів («імперська» версія), мінімізації впливу конкуруючої держави (версія «балансу сил»), створення системи колективного захисту чи регіональних комплексів безпеки (версія «гегемоністської стабільності») тощо. У внутрідержавному вимірі регіоналізм може виступати як регулятор збалансованості регіональних інтересів, а може відбивати і сепаратистські устремління. Така багатоаспектність не повинна, однак, позначатися на зменшенні наукового інтересу до проявів регіоналізму; навпаки, вона має його стимулювати. Бо деструктивного спрямування вони набувають саме там, де їхня природа осмислена недостатньо.

Не можна, однак, не рахуватися з тим, що реалії «гібридної війни» на Донбасі диктують необхідність зміщення акцентів у регіональній аналітиці від мезорівня до мікрорівня. Спрогнозований політологами ще 10 років тому «поворот від універсальності до локальності й моментальності» сьогодні матеріалізується як наслідок бурхливих диверсифікаційних процесів, які доволі часто роблять суспільні настрої у межах регіону не лише гостро відмінними, але й неспівмірними. На Донбасі, за висновком фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, «за будь-яких сценаріїв період реінтеграції буде довгим, витратним і конфліктним»⁴⁰. Це означає, що фокус у дослідженні суспільної свідомості дедалі більше переміщуватиметься на рівень окремих локалітетів – міст і сіл. При цьому екзистенційно-антропологічний підхід доповнюватиметься ситуаційним, базованим на визнанні слабкої прогнозованості розвитку ситуації у кожній окремій місцевості.

Перегляду потребують усі стратегічні напрями гуманітарної політики – від «ідентифікаційної стратегії» як системи впливу на соціальні настрої до уважного дослідження психологічного стану тих верств населення, які зіткнулися з війною безпосередньо – вимушених переселенців, звільнених заручників, поранених, що проходять стадію реабілітації, тощо. Корекція етнопсихологічного гена, констатує В.Яців, починається, як це було в минулому, з мобілізації народу навколо спільних ідеалів. Захисникам вітчизни, більшість яких зазнала гострих психологічних травм, конче потрібний «новий фронт» мирної життєдіяльності, інакше застосування своїм силам вони знову шукатимуть у Польщі, Португалії чи у тій же Росії. Варто пам'ятати, що навіть за умов світової війни у таборах для інтернованих вояків Армії УНР свідомі речники українства знайшли способи забезпечення українській молоді можливостей підвищувати свою кваліфікацію, освітній рівень, брати участь у створенні різних часописів і альманахів, у осередках кооперативного руху тощо. Сьогодні ж оборонці Української держави, повертаючись додому, потрапляють на інший фронт боротьби, часто «без

⁴⁰ Майбутнє територій конфлікту на Донбасі після Мінських домовленостей–2: простір варіантів // Нова Україна. – 2015. – Квітень. – С. 12.

правил». Відчуваючи свою непотрібність для господарського життя «на місцях», вони подеколи змушені шукати заробітків у «тіньовому секторі» чи піддаватися спокусам в «індустрії розваг». «Можна і потрібно розв'язувати проблему соціальної маскулінності вже зараз і по-державному»⁴¹.

Зрештою вже можна говорити про вступ регіоналістики у постнекласичний етап свого розвитку. Від попередніх – класичного, пов'язаного з іменами Дж.Віко та Е.Реклю, та некласичного (Г.Ріккерт, В.Віндельбанд) – цей етап відрізняє системний перегляд форм наукової діяльності: від описово-пояснювальних до проблемно-орієнтованих, від вузько предметних до комплексних програм з випереджувальними ідеями й прогностичними розрахунками. «Людиновимірність» – головна прикметна риса постнекласичного універсального еволюціонізму, який задає нові орієнтири цивілізаційного розвитку і постулює нове бачення таких категорій наукового пізнання, як «стратегія дослідження», «теорія», «метод», «пояснення» і багатьох інших.

Ключова проблема онтології просторовості у баченні фахівців з культурної географії полягає у ментальному й когнітивному розриві між сприйняттям і відображенням. «Перехід через кордони відбувається постійно, і тому нормальне життя полягає у безперервному «відтворенні» перехідних станів, подій та екзистенцій. Кожне відчуття наростання небезпеки супроводиться посиленням тривожності і, отже, постійно повторюваними вимогами посилення рівня безпеки. В рамках геонітики безпеки досліджуються просторові уявлення, насамперед ті, які роблять потенційно небезпечними пограничні ідентичності. Практично будь-який конфлікт розгортається відразу у кількох просторах, і основна проблема якраз і полягає у їхньому суміщенні»⁴².

Процеси інтеграції й диференціації наук діалектично взаємопов'язані; «різниця потенціалів», притаманна цим процесам, стимулює науковий пошук. Під впливом процесів глобалізації на міждисциплінарних стижах з'явилося чимало нових тематичних напрямів, які істотно розширюють предметне поле регіоналістики. Йдеться насамперед про т.зв. критичну геополітику, яка фокусує увагу на різних аспектах міжнародної, національної, соціальної безпеки. Осмислення реальних і уявних загроз, шкоди від конструювання «образу ворога» потребує специфічних безпекових дискурсів, базованих на принципах толерантності. У цьому ж руслі вибудовує свої пріоритети культурно-політична географія, інтереси якої сфокусовані навколо проблем політичної й етнополітичної культури. У зв'язку з активізацією конфліктогенних чинників, у тому числі територіальних претензій одних держав до інших, особливого значення набуває нова географія кордонів (лімологія), що

⁴¹ Яців Р. Соціальна маскулінність: у пошуках «добрих господарів» // День. – 2016. – 8-9 липня.

⁴² Замятин Д.Н. Пространство и (без)опасность: онтологические модели воображения // Полис. – 2013. – № 3. – С. 137-148.

вже має і своє історичне відгалуження. Можна говорити і про географію тероризму, яка набула виразних обрисів у зв'язку із загостренням на рубежі тисячоліть міждержавних та міжетнічних конфліктів.

За умов, коли міждержавні кордони, навіть якщо їхні конфігурації лишаються незмінними, уже не є маркерами прив'язаності до «місця», повсюдно створюються ситуації нових, рухливих форм самоідентифікації. Особливо відчутні вони у зонах погранич, там, де кордон слугує уже не стільки умовною лінією поділу, скільки територією взаємовідштовхування. Уже на початку XXI ст. відцентрові тенденції наочно виявилися у Донбасі, де зміцнення олігархічної форми правління, за висновками соціологів, поставило під загрозу не лише проєкт створення в Україні громадянської нації, але й саме існування держави⁴³. Суспільна свідомість тут майже не піддається однозначним оцінкам – внаслідок постійного відтворення «перехідного стану», відчуття наростаючої небезпеки, майже безвихідної матеріальної скрути. У такій ситуації, констатує В.Головко, «донецький містечковий егоїзм був «втемну» розіграний великоруським імперіалізмом. У цьому відношенні місцеві еліти, безумовно, несуть, як мінімум, моральну відповідальність, за якою в демократичному суспільстві неминуче настає політична. Але питання відповідальності не повинні перетворюватися на інструмент політичної розправи⁴⁴. За І.Тодоровим, саме внаслідок відчуття загроз, навіяних страхів, незахищеності, які є живильним середовищем для нагнітання протистояння, «політична доля Донеччини знаходиться під питанням»⁴⁵.

«Про гібридність і дегібридизацію політичної влади в Україні» – умовна назва статті В.Котигоренка. Гібридність – іменник, яким означають результат природного або штучного схрещування генетично відмінних форм. На цю тему час від часу (найчастіше перед виборами й одразу після них) дебатують політики, науковці, експерти неурядових громадських організацій. Як дегібридизувати політичну владу в Україні? Як зробити український парламент ефективним і по-справжньому представницьким? Досвід функціонування вітчизняної політико-владної моделі виявив дві найбільші вади притаманної їй гібридності. Перша – невиправдано великі повноваження і можливості, що їх здобуває переможець президентських перегонів. Друга вада гібридності української політичної влади полягає у найгіршому варіанті утілення «стримувань і противаг» у системі владних відносин. За

⁴³ Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генеза і тенденції розвитку за умов суспільної трансформації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 38-50.

⁴⁴ Головко В. Революція достоїнства и сепаратистский кризис: последствия для крупного донецкого капитала // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 23. – К., 2015. – С. 6.

⁴⁵ Схід і Південь України: час, простір, соціум. – Т.1. – К., 2014. – С. 332.

нинішніх умов, коли незавершений і недосконалий процес децентралізації вкупі з високим ступенем корумпованості на всіх рівнях усіх гілок влади формує загрози перетворення децентралізації на регіональну феодалізацію. Партизація й змінюваність політичних партій сприяє деескалації неминучих протиріч між владою і народом.

На жаль, описане – ідеал, рух до якого буде тривалим і непростим. Бо справжньої партійної системи Україна не має й досі. Більшість партійних проєктів створювалися заради просування у владу або збереження у владі представників великих бізнес-груп, переважно олігархічних. Якщо такі практики продовжаться, загроза концентрації олігархатом влади в Україні може стати реальністю на десятиліття⁴⁶.

Утримати умовну реальність, у баченні В.Горбуліна, надзвичайно важливо, щоб сформувати нинішній простір «гібридного миру». Пошук відповідей своєю чергою породжує інше питання екзистенціального характеру: чи існують правила/методи захисту цінностей суспільства, яких не можна обійти. При цьому, на жаль, «за дужками» залишається головна проблема: свобода і толерантність, демократія і безпека, стабільність і прогрес – мало/погано корелюють між собою. Захід чудово розуміє природу рішень, ухвалених Україною, хоча поки що морально і не готовий йти цим шляхом⁴⁷.

Україна ризикує надовго лишитися у стані «стабільної нестабільності», якщо владі за допомогою громадянського суспільства не вдасться знайти не лише потужні важелі забезпечення економічного зростання, але й ефективні модулі впливу на систему світосприймання людей, які втомилися від постійних стресів й невизначеності. Неможливо довго жити у світі взаємовиключних істин, в полоні формули «або – або», або «слава», або «ганьба». Доведеться, хочемо ми цього чи ні, існувати у світі різноспрямованих «правд», шукати компроміси, діяти за формулою «і – і». Найтяжче засвоїти таку життєву стратегію буде, зрозуміло, тим, хто пройшов через бої і втрати. Суспільство має допомогти цим людям адаптуватися до мирних умов і не пропонувати простих розв'язок там, де потрібна наполеглива праця. Шукати вихід у нових Майданах і революціях безперспективно: соціум і так уже заплатив надто високу ціну за революційну екзальтацію й наївні ілюзії. Настав час солідарних дій; іншого шляху до кращого майбутнього немає.

Необхідно здійснити величезну роботу у напрямі осмислення того, що сталося, і роль суспільної науки тут має бути авангардною. Під час бойових дій відбулася певна хаотизація понять, підходів, особливо у ставленні до насильства. Апологети імперії дістали урок «неповернення» – ревізію кордонів легко розпочати, але, навіть сплативши за

⁴⁶ Котигоренко В. Про гібридність і дегібридизацію політичної влади в Україні // Дзеркало тижня. – 2017. – 24 червня.

⁴⁷ Горбулін В. «Цінності суспільства» і «гібридний мир»: криза моделі захисту // Там само.

неї високу ціну, рано чи пізно у результаті настає розчарування, не виключена й «ланцюгова реакція». Україна мала можливість переконатися у тому, що монополії на насильство ні в кого немає і що застосування сили породжує контрсилу, значно брутальнішу й непідвладну здоровому глузду. Найстрашніший урок дістали дезорієнтовані прихильники «руського мира», виховані в упевненості, що Росія забезпечить їм підтримку й захист за будь-яких умов. Страх перед вигаданим образом «ворога-бандерівця» штовхав молодь на екстремістські вчинки, і значна її частина опинилася у лавах бойовиків. Доволі скоро вона потрапила у психологічну пастку: скласти зброю означало відповідати за вже скоєні злочини, а продовжувати стріляти – значить нагромаджувати потенціал провини перед власним народом. У таких випадках людина доволі часто обирає для себе найгірший варіант поведінки.

Надзвичайно складно сьогодні відшукувати відповідь на питання: якими мають бути моделі примирення після того, що сталося? Ясно, що відтворення миру й спокою потребуватиме часу; очевидним є і те, що соціуму доведеться пройти через певний період негативного миру, базованого на компромісах. Якщо ж говорити про ідеал позитивного миру, то за сучасних умов він чимось нагадує кантіанську максиму «вічного миру», настільки ж умоглядну, наскільки утопічну. Утім, у Канта можна запозичити й доволі тверезу думку: справа не в тому, реальний «вічний мир» чи не реальний. Набагато важливіше діяти так, ніби реальним є те, чого немає⁴⁸.

Нові параметри формування ідентичностей, де потоки й мережі стають своєрідними символами нівелювання просторових залежностей, зумовлюють потребу у підвищеній увазі соціогуманітаріїв до логіки місця і центр-периферійних відносин. Незалежно від того, в яку формулу зміну політичного устрою в країні буде вкладено, очевидно, що усталена система центр-периферійних відносин уже «не працюватиме». Потрібна повна відмова від «давальницької» схеми: центр уже не виділятиме і не даватиме регіонам певні ресурси, користуватиметься лише тією їх часткою, яка буде закріплена у законодавстві. Рештою, також законодавчо фіксованою, регіони мають розпоряджатися на свій розсуд. Будь-яка імітація цієї схеми не піде на користь ні центру, ні регіонам.

Показово, що вихід із цієї ситуації фахівці пов'язують з розширенням регіонального контексту переговорного процесу. Директор Національного інституту стратегічних досліджень В.Горбулін вважає, що уникнути перспективи перетворення всього пострадянського простору на суцільну регіональну конфліктну зону можливо лише шляхом його реорганізації. Імперській мегаломанії РФ доцільно протиставити багатосторонній дипломатичний діалог країн пострадянського простору з участю інших заінтересованих держав, який має інституалізу-

⁴⁸ Кант *И.* Основы метафизики нравственности. – М., 1999. – С. 738.

ватися спочатку у вигляді міжнародної конференції, а потім і у формі міжнародної організації. Допускається, зокрема, варіант запровадження «міжнародного управління конфліктними територіями з невизначеним політичним статусом», чогось на зразок новітньої історичної версії концепції «підмандатних територій»⁴⁹. Природно, що для реалізації таких планів доведеться «здійяти» увесь теоретичний потенціал сучасної регіональної науки, починаючи від традиційних версій регіоналізму і кінчаючи новітніми соціологічно-антропологічними підходами до співвідношення територіальних і ментальних кордонів.

Багатотомні історії породжують дивні, часом суперечливі роздуми, відчуття, асоціації, свідчить О.Ясь. Ця тенденція повоєнної соціогуманітаристики провістила про перехід від ери мікроісторії – масової та знеособленої, що домінувала впродовж першої половини ХХ ст., до мікровізій, локальних вимірів і прочитань минувшини. Відтак етнополітичні та державні трансформації запустили нову хвилю «романтизації» та легітимації національних історій, аксіологічних настанов різних культурних епох у контексті епістемологічних взірців⁵⁰.

У цьому контексті проблема цінностей уже вкотре постає як смислотворча – стабільне існування України як незалежної держави визначатиметься консолідаційним потенціалом того набору цінностей, який політикум пропонуватиме широкому загалу. Очевидно, що цінності свободи, державності, суверенітету, соборності, усвідомленої відповідальності, об'єднавчі за своєю суттю, вже утримали країну від занурення у вир ретельно спланованих північним сусідом «соціальних бунтів» і сепаратистських проявів. Але безпрецедентна тривалість збройного конфлікту на Донбасі змушує утримуватися від надто оптимістичних прогнозів. Цінності довіри, солідарності, персональної відповідальності у нас виразно девальвовані, а це означає, що взаємовиключні ідентичності ще довго блокуватимуть грань між добром і злом.

Завдання творення адекватної викликам ХХІ століття аксіологічної системи з розгалуженими механізмами впливу на суспільство сьогодні має розглядатися як одне з основних завдань соціогуманітаріїв. Формування «уявленої спільноти» у наш час відбувається на принципово інших засадах, ніж у ХІХ столітті – дається визнаки потужний тиск ідеологій та медіапроектів, значно більш витонченою стала техніка маніпулювання суспільною свідомістю. Намітилася, зокрема, відчутна загроза перетворення своєрідно витлумаченого патріотизму на індульгенцію, що апріорно виключає притягнення до кримінальної відповідальності за реально скоєні злочини. Конструктивною у цьому плані уявляється думка О.Сироїд: кожен злочинець має постати перед судом. Однак переслідувати за злочини потрібно

⁴⁹ Горбулін В. Чи є життя після Мінська // Дзеркало тижня. – 2016. – 13 лютого.

⁵⁰ Ясь О. Традиції великих історичних наративів у світлі культурних епох кінця ХVІІІ–ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2012. – № 5. – С. 6-38.

лише індивідуально, проводячи різницю між тими, хто чинив злочини свідомо, і тими, хто опинився в рядах «ополчення» не своєю волею, пішов туди від безвиході і не брав участі у воєнних діях⁵¹.

Хоч це і дуже складно забезпечити за умов фактичної війни, «демократія участі» має працювати навіть ефективніше, ніж у мирний час. Громадянська культура волонтерства, що виникла на наших очах, – свідчення величезних можливостей, закладених у механізмах прямої демократії та спонтанно виникаючої солідарності. Мова непримиренної ворожнечі має поступово, але неухильно відтіснятися мовою компромісу – здається, що «категоричний імператив» ХХІ століття полягає саме в цьому.

Лишається відповісти на головне запитання, поставлене на початку статті. Чи підвладна пізнанню сучасної логіки універсуму та система моделювання й проектування майбутнього, яка була напрацьована вітчизняною суспільною думкою упродовж останніх двох століть? На жаль, задуми й плани інтелектуалів здебільшого лишуються у сфері соціальних утопій. І все ж варто віддати їм належне: вони створюють відчуття свободи бодай в інтелектуальному просторі. Зрештою завдяки їм виникають креативи, які, добре чи погано, виконують функцію передбачень і застережень, а це вже немало.

Людина, зауважував Ф.Бродель, завжди лишатиметься бранцем меж, які вона ніколи не перейде. Усі різновиди активності, усі цивілізації розгортаються у вузькій сфері можливостей. Але кожна нова цивілізація піддає випробуванню усі попередні цивілізації. Рух історії відбувається у постійних співвіднесених припливах. І хто здатен передбачити, чим можуть стати за межами сьогоденських формул за-втрашні пояснення об'єктивної науки і яким буде обличчя наук про людину, які нині ще перебувають у дитячому віці?⁵²

Цивілізаційний вибір країни неможливо зробити раз і назавжди, доводять С.Пирожков та Н.Хамітов. На певних етапах він стає доле-носним – Вибором з великої літери. Власні, а не нав'язані ззовні стратегії розвитку мають перебувати у стані постійного коригування – лише так можна посилити суб'єктність України, створити належні умови для гідної самореалізації людини. За умов нових викликів – у вигляді неототалітаризму, екологічних небезпек, ідентифікаційних криз – країна має постійно усвідомлювати й долати комплекси реваншизму, ресентименту, меншовартості. Лише вільний самореалізований громадянин здатен зробити свою країну суб'єктом світової історії^{53*}.

⁵¹ Сироїд О. Не залишатися у конфлікті // Дзеркало тижня. – 2016. – 11 червня.

⁵² Бродель Ф. Очерки истории. – М., 2015. – С. 217-219.

⁵³ Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційний вибір України в глобалізованому світі // Дзеркало тижня. – 2016. – 13 серпня.

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом Ф 72.

ВЕРМЕНИЧ Я. Национальная идентичность как социокультурный конструкт: взгляд из начала XXI столетия на проблемы XX. В статье рассмотрена специфика дискурсивных подходов исследования национальной идентичности в условиях взаимоисключающих мотиваций, конкуренции модернизма с архаикой на фоне столетнего промежутка 1914-2014 гг. Акцент сделан на феномене имперской возрождаемой идеологии Российской Федерации, драме «взаимонепонимания», аннексии Крыма и кровавом противостоянии на Донбассе. Отмечается ведущая роль регионалистики в осмыслении современных центр-периферийных отношений.

Ключевые слова: национальная идентичность, национальное сознание, украинское национальное движение, «гибридная война».

VERMENYCH YA. National Identity as a Sociocultural Construct: a View From the early 21st Century on the Problems of the 20th. The article considers the specificity of the discursive approaches to the study of national identity in the framework of mutually exclusive motivations, the competition of modernism and archaism during 1914-2014. The emphasis is made on the phenomenon of the revived imperial ideology of the Russian Federation, on the drama of «mutual misunderstanding,» on the annexation of the Crimea and the bloody confrontation in the Donbas. The leading role of regionalism in understanding modern center-peripheral relations is noted.

Key words: national identity, national consciousness, Ukrainian national movement, «hybrid warfare».

References:

Adadurov, V. (2013). Teoretychni zasady ta metodolohiia vpysuvannia ukrains'koi istorii u ievropejs'kyj kontekst (pohliad istoryka-vsesvitnyka). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. – *Ukrainian Historical Journal*, 2, 4-23. [in Ukrainian].

Aslanov, S. (2015). Nevyznani kvaziderzhavni utvorennia iak faktor etnopolitychnoi nestabil'nosti v Ukraini. *Naukovi zapysky instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy*, 1 (75), 207-216. [in Ukrainian].

Bauman Z. (2013). *Plynni chasy. Zhyttia v dobu nepevnosti*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Bekeshkina, I. (2017). Vyrishal'nyj 2014-j: roz'iednav chy z'iednav Ukrainu. In *Haran'. O. (Ed.) Transformatsii suspil'nykh nastroiv v umovakh protydii ahresii Rosii na Donbasi: rehional'nyj vymir*. pp. 10-13. [in Ukrainian].

Brodel', F. (2015). *Ocherki istorii*. Moskva: Al'ma Mater. [in Russian].

Holovko, V. (2015). Revoliutsyia dostoinstva y separatystskij kryzys: posledstvyia dlia krupnogo donetskoho kapytala. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 23, 5-21. [in Ukrainian].

Horban', T. (2010). *Evoliutsiia natsional'noho samovyznachennia v ukrains'kij suspil'no-politychnij dumtsi kintsia 19 – pershoi chverti 20 stolit'*. Kyiv: IPIEND imeni I.F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Hyrych I. (2014). *Ukrains'ki intelektualy i politychna okremishnist' (seredyna 19 – pochatok 20 st.)*. O. Rubl'ov. (Ed.) Kyiv: Ukrains'ky pys'mennyk. [in Ukrainian].

Kant, Y. (1999). *Osnovy metafizyky nraustvennosti*. Moskva: Mysl'. [in Russian].

Kappeler, A. (2005). *Rosii iak polietnichna imperiia. Vynyknennia. Istoriia. Rozpad*. L'viv: Vydavnytstvo Ukrain'skoho katolyts'koho universytetu. [in Ukrainian].

Kas'ianov, G. (1999). *Teorii natsii ta natsionalizmu*. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].

Kas'ianov, G. (2012). Khto taki ukrainsi i choho vony khochut': problema formuvannia natsii. *Zhyttievij prostir Ukrainy: politychnyj ta humanitarnyj vymiry (1991–2010)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainin NAN Ukrainy. Retrieved from: <http://history.org.ua/LiberUA>. [in Ukrainian].

Kolesnyk, I. (2009). Merezheva model' nauky (novyj proekt ukrains'koi istoriohrafii?). *Ejdos*, 4, 55-88. [in Ukrainian].

Korzhov H. (2006). Rehional'na identychnist' Donbasu: heneza i tendentsii rozvytku za umov suspil'noi transformatsii. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 4, 38-50. [in Ukrainian].

Kul'chyts'kyj, S. (2017). Narodzhennia radians'koho komunosotsializmu v rosijs'kij revoliutsii 1917 r. (desiat' korotkykh tez) *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 73-83. [in Ukrainian].

Kuras, I. (2004). *Etnopolitologhiia: pershi kroky stanovlennia*. Kyiv: Geneza. [in Ukrainian].

Kyrydon, A. (2016). *Heterotopii pam'iaty: teoretyko-metodolohichni problemy studij pam'iaty*. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

Loveringó J. (1999). Theory Led by Policy: The Inadequacies of the 'New Regionalism' (Illustrated from the Case of Wales). *International Journal of Urban and Regional Research*, 23, (2), 379-395.

Mejs, Dzh. (1997). Dysfunktsional'nist' ukrains'koho suspil'stva. *Naukovi zapysky Instytutu natsional'nykh vidnosyn i politolohii NAN Ukrainy*, 1, 96-104. [in Ukrainian].

Mezhduvlastie. Razgovor s Zigmuntom Baumanom. (2012). Rossyia v global'noj politike, 10, (6), 8-23. [in Russian].

Skhid i Pivden' Ukrainy: chas, prostir, sotsium. Kolektyvna monohrafiia. Smolij V. (Ed.), Vermenych, Ya. (2014). Tom. 1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].

Smolij, V., Kul'chyts'kyj, S. & Yakubova, L. (2016). *Donbas i Krym v ekonomichnomu, suspil'no-politychnomu ta etnokul'turnomu prostori Ukrainy: istorychnyj dosvid, moderni vyklyky, perspektyvy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainin NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Stryjek, T. (2000). *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego*. Wrocław.

Suspil'ni interesy v Ukraini: hrupovyj vymir, zmist, shliakhy uzghodzhennia. Analitychna dopovid' (2016). Kyiv: Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Tkachenko, V. (2016). *Rosii: identychnist' ahresora*. K: Akademia. [in Ukrainian].

Udod, O. Rehional'na konfihuratsiia ukrains'koi istoriohrafii: poshuky nauko-voi modeli rozuminnia vitchyznianoï istorii, *Skhid i Pivden' Ukrainy: chas, prostir, sotsium. Kolektyvna monohrafiia*. Smolij V. (Ed.), Vermenych, Ya. (2016). Tom. 2. pp. 24-27. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].

Venhers'ka, V. (2013). Ukrains'ki proekty natsiietvorennia v imperiïakh Romanovykh ta Habsburhiv (kinets' KhVIII – pochatok KhKh stolittia). Zhytomyr: Vydavnytstvo PP Yevenok O. O. [in Ukrainian].

Vermenych, Ya. (2006). Paradyhmy «onovlennia» v istorychnij nautsi: novyj rehionalizm. *Ejdos*, 2, 1. 198-216. [in Ukrainian].

Vermenych, Ya. (2016). Istorychna rehionalistyka: novi paradyhmal'ni orien-tyry. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 138-162. [in Ukrainian].

Verstiuk V., Horobets' V. & Tolochko O. (2004). *Ukraina i Rosiia v istorychnij retrospektyvi. Tom 1. Ukrains'ki proekty v Rosijs'kij imperii*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Voiakovs'kyj, D. (2015). *Mental'ni kordony v Yevropi bez kordoniv*. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

Wilson, A. (2014). *Ukraine crisis. What it means for the West*. New Haven and London: Yale University Press.

Yas', O. (2012). Tradytsii velykykh istorychnykh naratyviv u svitli kul'turnykh epokh kintsia 18 – 20 st. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 6-38. [in Ukrainian].

Zamyatin D.N. (2013). Prostranstvo i (bez)opasnost': ontologicheskie modeli vo-obrazheniya. *Polis*, 3, 137-148.. [in Russian].

Zashkil'niak L. (Ed.). (2004). *Ukrains'ka istoriohrafii na zlami KhKh i KhKhI stolit': Zdobutky i problemy*. L'viv : L'vivs'kyj natsional'nyi universytet im. I. Franka. [in Ukrainian].